

"מי יחיה ומי ימות, אין אלה נס וגזרה, אלו שתי צורות גזרה" לקורותיו של הרב ישראל זאב גוסטמן בשואה

חיים שלם

"אין לי מהלך בניסים" - פתח דבר למאמר ולשמו

מה שמבצבץ בין הקטעים הנעלמים של סיפור השואה של הרב גוסטמן מפגיש אותנו עם סיפור מדהים, רווי ניסים גלויים ונסתרים - בלשונו. אבל הרב גוסטמן לא היה מקבל את ההגדרה הזאת. הוא דבק בפילוסופיית אמונה שגרסה: "אין לי מהלך בניסים - מי יחיה ומי ימות, אלה גזרות של הקב"ה."

מהיכן הגיעה הכותרת למאמר זה?

זמן קצר לאחר תום מלחמת העולם השנייה נאלץ הרב גוסטמן לברוח מהשלטון הקומוניסטי בליטא. הוא עבר בכמה ארצות והגיע לפריז יחד עם אשתו ובתו. שם פגש את הרב יצחק הלוי הרצוג, רבה הראשי של ארץ ישראל, שהגיע לאירופה למספר חודשים לשליחות הצלה בתחילת 1946.¹ הרב גוסטמן סיפר לרב הרצוג על התלאות שעבר והרב הרצוג טען בהתרגשות שאלה ניסים מן השמים. הרב גוסטמן השיב לו כי לפי הבנתו אין זה בגדר נס. ולפי דברי חתנו הרב מיכל ברניקר ששמע סיפור זה מפיו הוסיף הרב:

איזה נס זה שהורגים ומענים מיליוני יהודים, איזה נס זה שיהודים בולעים רעל כדי להתאבד והרעל אינו פועל, איזה נס זה כשהחוק אצל הנאצים היה שיהודי צריך ללכת רק בכביש ויהודי שעולה על המדרכה אחת דתו להמית ואלפי יהודים נהרגו מפני שדרכה כף רגלם על המדרכה... והנה יהודים שכבר נמאס להם כל החיים עולים על המדרכה ואומרים לנאצים ירו בי, והנאצים אינם יורים, איזה נס זה שאלפי יהודים עברו את כל הצרות וכל השואה ואחרי תום המלחמה מתו באלפיהם. אלא אין זה נס, אלא גזירה מן השמים. וכמו שיש גזירה מי ימות ומתי ימות, כך יש גזירה מי יחיה ומתי יחיה ואפילו על כורחך אתה חי, ואפילו שלא כדרך הטבע.²

1. על שליחותו של הרב הרצוג לאחר השואה ראו, מייזליש, תולדות, עמ' 36-35.

2. גוסטמן, קונטרסי גיטין, עמ' 8; ריאיון שלי עם הרב מיכל ברניקר, 24.10.2011.

מי הוא הרב גוסטמן ומה אנו יודעים עליו עד המלחמה?

הרב ישראל זאב גוסטמן נולד ב־1908 לאביו אברהם צבי בעיירה קטנה ליד סובלק שבפלך ביאלסטוק. אביו שהיה מתלמידי ה'חפץ־חיים' שלח את בנו בן האחת עשרה ללמוד בישיבת גרודנא אצל הרב שמעון שקופ שעמד בראש הישיבה. כך ישראל זאב הצעיר זכה ללמוד אצל רבו הרב שקופ. החברותא הראשונה שלו הייתה חיים שמואלביץ, לימים ראש ישיבת מיר. בוילנה למד בחברותא עם גדולי עולם תורניים נוספים - 'חזון־איש' ואחיו, הרב מאיר קרליץ. אולם בגרודנא עוצבה אישיותו המיוחדת של הצעיר. מרבו, הרב שקופ, קיבל את תורת הדבקות במילים, תכונה שדבק בה כל חייו.

בגיל 22 נבחר הרב ישראל גוסטמן לדיין בבית הדין של וילנה בראשותו של הרב חיים עוזר גרודז'נסקי, שהיה הרב החשוב והמשפיע ביותר בעולם התורני בין שתי מלחמות העולם. מינויו לדיין בגיל כה צעיר, ועוד על ידי הרב גרודז'נסקי ובבית דינו החשוב ביותר בעולם התורני באותה תקופה, יכול להמחיש את גדולתו התורנית של הרב גוסטמן. אזכיר כמה מגדולי ישראל שישבו בבית דין זה: הרב גרודז'נסקי עצמו כמובן, ה'חפץ חיים', הרב שקופ, הרב חנוך העניך אייגיש (בעל "המרחשת") ועוד, כולם רבנים גדולים בעלי שם שהיו כבר במיטב שנותיהם. הרב גוסטמן הצעיר הדהים את רבני בית הדין בפתרון בעיה הלכתית שהציע להם. באחת מישיבות בית הדין קם לכבודו הרב גרודז'נסקי ועמו שאר הדיינים ואמר כי הוא קם לפני הרבנות הווילנאית. עמידת הרבנים לכבודו באותה הזדמנות נשארה חקוקה בזיכרוננו של הרב גוסטמן עד יומו האחרון, ופעמים רבות, כשברח מהכבוד שהציעו לו, נהג להסביר כי את הכבוד הגדול ביותר בחייו, כבוד התורה, כבר קיבל ואין לו חפץ בשום כבוד או כיבוד נוסף.³

כעשור שנים - מאז מינויו של הרב גוסטמן לדיין ועד פטירתו של הרב גרודז'נסקי ב־1940 - ליווה הרב גוסטמן את הרב גרודז'נסקי. הרב גרודז'נסקי שבעשור האחרון לחייו לא היה בקו הבריאות ראה ברב גוסטמן את יורשו. הוא כיבדו לשאת דרשה בבית המדרש הגדול של וילנה שהוא עצמו ו'החפץ חיים' דרשו בו. הוא מינה אותו לענות על חלק מהשאלות ההלכתיות שקיבל מכל תפוצות העם היהודי וכך זכה הרב גוסטמן להיות בקשר עם גדולי הרבנים כמו האדמו"ר מגור - ה'אמרי אמת', הרב מנחם זמבה, האדמו"ר מסאטמר, הרב יוסף רוזין - ה'רוגאצ'ובר ועוד.

בד בבד עם התמנותו לדיין בא הרב גוסטמן בברית הנישואין עם בתו של הרב מאיר באסין, שהיה חבר בבית הדין של וילנה, רבה של שניפישוק - פרבר של וילנה וראש ישיבת

3. מלמוד, רביבים, 273.

רמיילעס (Ramajles) שבווילנה. הרב באסין נפטר זמן קצר לפני נישואי בתו, והרב גרודז'ינסקי מינה את הרב גוסטמן להחליף את חמיו ברבנות שניפישוק. כך שימש הרב גוסטמן בגיל צעיר מאוד בתפקיד משולש שכלל רבנות ודיינות בוילנה והוראה ביישיבת רמיילעס.⁴ בנוסף להיותו ר"מ [ראש מתיבתא - מורה לגמרא ביישיבה] ברמיילעס שימש הרב גוסטמן גם ר"מ ביישיבת 'תומכי תמימים' של חב"ד אשר בוילנה, ובה למדו רבים מבני הרבנים של מחוז וילנה. בשנת תרצ"ה (1935) היו בה שלוש כיתות, והרב גוסטמן לימד את תלמידי השיעור השלישי. ישנן עדויות של ישראל מרדכי קאזמינסקי ושל גרשון חאנאוויץ כי הרב גוסטמן לימד שם, וכן מכתב שנאמר בו כי הרב אישר שקיבל "על חשבון הישיבה סך מאה זהובים".⁵

לאחר השואה חזר הרב לוילנה ולמעשה שימש בה הרב האחרון בעיר לזמן קצר. עקב התנכלות השלטונות הסובייטים ברח הרב עם משפחתו, נדד בכמה ארצות והגיע לפריז ב-1946. משלא הצליח לקבל סרטיפיקאט לארץ, עבר לארצות הברית שם הקים מחדש את הישיבה הווילנאית שלו. ב-1971 עלה לארץ וקבע את ישיבתו 'רמיילעס-נצח ישראל' ואת ביתו, בכוונת מכון, בשכונת רחביה. עשרים שנה (עד פטירתו ב-1991) חי בארץ ותלמידים מכל הזרמים (חרדים ודתיים לאומיים, עירוניים ואנשי התיישבות, צעירים וזקנים, אנשי אקדמיה ו'עמך ישראל', בני הארץ והרבה בני חו"ל) למדו אצלו, העריכו אותו ושתו בצמא כל מילה משיעוריו האינטנסיביים והארוכים, משיחותיו, מסיפוריו ומיחסו החם.

קורותיו של הרב גוסטמן בעת השואה ושאלת המקורות העומדים לרשותו

בעוד הפרק בחייו של הרב גוסטמן עד השואה ידוע בצורה די מפורטת ובעוד ידוע בהרחבה אודות הפרק בחייו מתום תקופת השואה ועד פטירתו (כולל עשרים וחמש שנה בארצות הברית ועשרים שנה בארץ), הרי פרק השואה בחיי הרב גוסטמן, במיוחד בשנים 1944-1941, ידוע הרבה פחות ומבחינה מחקרית לוט בערפל. ההיסטוריון העומד בפני מחקר על

4. מעובד על פי המקורות הבאים: מאמר מערכת, 'מרח הגאון האדיר רבי ישראל זאב גוסטמן זצ"ל', יתד נאמן, 11.6.1991; הרב א"מ קצנלבוגן, 'דגול מרבבה - הגאון רבי ישראל זאב גוסטמן זצ"ל - שבעה לפטירתו', שערים, 21.6.1991; מאמר מערכת, 'הגאון רבי ישראל זאב גוסטמן זצ"ל', המודיע, 21.6.1991; הרב י"ב פרידמן, 'שריד לדור הנפילים', יתד נאמן, 12.7.1991; מ' שמואל, 'מוצב ארצה וראשו מגיע השמימה', המודיע, 19.7.1991; הרב י"ב פרידמן, 'קדוש מעונה, גאון מופלא וגיבור כארי', מורשה, 321 (אלול תשע"א).

5. ישראל מרדכי קאזמינסקי, **כפר חב"ד** 271 (טבת תשמ"ז), עמ' 41; לוין, תולדות חב"ד, עמ' רכ, רכב; מכתב של ישיבת 'תומכי תמימים', מנ"א תרצ"ה, תיק ועד הישיבות, ארכיון ייו"א, המכון למחקר יהודי.

פעילותו וקורותיו של הרב גוסטמן בתקופת השואה ניצב בפני בעיה קשה: חוסר במסמכים ובעדויות ממקור ראשון מחד גיסא וסיפורי מופת וגבורה על הרב מאידך גיסא. לקושי זה יש להוסיף את העובדה כי הרב גוסטמן עצמו מיעט לדבר על השואה. הוא לא התראיין מעולם על תקופה זו, וכשדיבר בכל זאת על משהו שאירע לו בימי הזעם, עשה זאת במהלך שיעור, או הזכיר זאת לכאורה בדרך אגב. הרב נימק את הימנעותו לספר על השואה במשפטים קצרים שאמר לתלמידיו ולידידיו, כמו למשל: "כשאעלה לעולם האמת, יש לי דרשה מן המוכן - פרשת ענתי וסבלי בשנות השואה האיומה", או "יש דברים שאי אפשר לספר כאן בעולם השקר".⁶

הרב, שידע את מלאכת הכתיבה וההרצאה כדבעי, והיה בעל זיכרון מצוין - החליט לא לכתוב וכמעט לא לספר (בוודאי לא בצורה מסודרת) את מה שעבר עליו בשואה. כמו כן הוא נמנע מלדבר בביתו על מאורעות השואה עקב רגישותן של אשתו ובתו שנתרה יחידה לאחר רצח אחיה. מאותה סיבה גם חתנו, הרב מיכל ברניקר, אינו יודע את תאריך הירצחו של גיסו מאיר הי"ד, בנו של הרב גוסטמן. גם שרה מאיר, מזכירת הישיבה בארץ שעבדה לצידו של הרב שמונה-עשרה שנה אינה יודעת את התאריך.⁷ על אחד ממחזות האימים שחזה הקשורה בחטיפת ילדים מידי אמותיהם לא רצה הרב להרחיב ולא לפרט, כי אחד מהרבנים ששרד היה דודו של אחד מאותם ילדים אומללים, והרב גוסטמן לא רצה שאותו רב ידע על כך.⁸

עם זאת מידי פעם וגם במהלך שיעור או בהפסקה, ופעמים באופן בלתי צפוי, שזר בחן סיפור קצר ומסר פרטים חלקיים על אירוע מסוים שקרה לו בתקופת השואה תוך תיאור מדויק של התמונות שנחקקו בזיכרונו.

הזכרנו לעיל כי מרבו, הרב שקופ, קיבל הרב גוסטמן את תורת הדבקות במילים הנאמרות והנכתבות. על דבקות זו מעידים תלמידיו הקבועים והפחות קבועים, שלמדו אצלו וששמעו ממנו שיעורים וגם מעט על קורותיו בשואה, כמו: פרופ' ישראל אומן, פרופ' יוחנן ברויאר, הרב שמואל בירנבוים, ד"ר יצחק ספיר, הרב מאיר גולדוויכט ועוד רבים. ד"ר שמחה פיינגולד היה רופאו האישי של הרב גוסטמן ומאוד מקורב אליו ושמע ממנו, כנראה יותר מאחרים, על קורותיו בשואה.⁹

6. על פי ריאיון המחבר עם הרב מיכל ברניקר, 24.10.2011.

7. על פי ריאיון המחבר עם שרה מאיר, 24.11.2011.

8. המדובר הוא ברב יצחק דב קופלמן (1906-2011) שנפטר לאחרונה. רק לאחר מותו של הרב גוסטמן הסכים הרב ברניקר לגלות את העניין. הרב קופלמן למד בצעירותו בגרודנא אצל רבי שמעון שקופ, שם הכיר את גוסטמן הצעיר.

9. ד"ר פיינגולד נפטר לפני כמה שנים ולא השאיר דברים כתובים על שיחותיו עם הרב גוסטמן. חלק מהדברים ששמע מפיו סיפר לבני ביתו. הרב אליעזר מלמד שמע מפיינגולד דברים רבים על הרב גוסטמן ושיקע אותם בספרו, רביבים. ריאיון המחבר עם נריה פיינגולד - בנו של הרופא, 2.4.2012.

הרב מנחם ולדמן כתב על רבו כי "למדנו ממנו לדקדק בכל מילה כדי להבין פשט בגמרא".¹⁰ הרב גוסטמן הקפיד לדייק בכל מילה שהוציא מפיו. הוא לא השתמש מעולם במילה 'מבטיח'. בהזדמנות נדירה הוא התבטא כי הוא מעיד עליו שמים וארץ כי "בכל שנות המלחמה האיומה לא היו לי ספקות ולא התערערה אמונתי בבורא עולם כהוא זה".¹¹ העדויות הרבות על אופיו של הרב גוסטמן, מפי תלמידים ומקורבים, אנשי אקדמיה ותלמידי־יחכמים, על אמינותו המוחלטת ועל הביטחון של כולם כי מילתו של הרב הייתה מוצקה כסלע איתן, מסייעות בידינו לנסות וליצור תמונה רחבה, עד כמה שניתן, לקורותיו של הרב בשואה.

שביבי הסיפורים שהשמיע הרב בהזדמנויות שונות אינם יכולים לייצר סיפור מלא של קורותיו בשואה, והם מצטברים לכמות קטנה אומנם, אך משמעותית באיכותה. לעיתים נדמה לקורא כי הסיפורים מעט מוגזמים. ברם, לרובם המכריע של סיפוריו יש מקבילות היסטוריות בנות הזמן והמקום, כפי שהראה לי הפרטיון וההיסטוריון ד"ר יצחק ארד.¹² לנתונים אלה יש להוסיף כמובן את המקורות האותנטיים שבכל זאת נשארו בידינו. עם זאת ברור כי נשארו שאלות שאין עליהן תשובה ברורה ויש להמשיך וללקט עוד פירווי מידע כדי להשלים את הסיפור על קורותיו של הרב גוסטמן בתקופת השואה.

ימי הרעה והזעם:

אירועים שחוה הרב גוסטמן טרום מלחמת העולם השנייה ובתחילתה

לפנינו שלושה סיפורים שסיפר הרב גוסטמן על טיב קשריו עם הרב גרודז'נסקי. הדברים התרחשו סמוך לפרוץ המלחמה וזמנם הוא בערך בשנים 1938-1940.

1. הפטריות והמערה

הרב גרודז'נסקי והרב גוסטמן יצאו לטיול ביער באזור וילנה תוך דיון בדברי תורה. הרב גרודז'נסקי נהג לעשות זאת מידי פעם עם תלמידיו. בפעם הזאת הפסיק לפתע הרב גרודז'נסקי את לימודו ביער, הצביע על סוג של פטריות והחל להסביר לרב גוסטמן מה היא פטרייה מזרעלת ומה היא פטרייה הראויה למאכל בני אדם. לאחר שחזרו לעסוק

10. מנחם ולדמן (הרב), זיכרון להולכים: 'הרב ישראל זאב גוסטמן זצ"ל', המעיין 199 (תשרי תשע"ב), עמ' 57-56.

11. בת חן, 'מווילנה תצא תורה', בקהילה־מוסף קולות, כ"ה אדר תשס"ד.

12. ארד, וילנה היהודית; ריאיון המחבר עם ארד, 25.10.2011.

**2. דף מתוך לוח שנה לעשר שנים
שחיבר הרב גרודז'ינסקי לפני מותו**

[illegible]

לפני פטירתו של הרב גרודז'ינסקי בה' אב ת"ש (9.8.1940) נקראו רבני וילנה למיטתו של רבם כדי להיפרד ממנו. העיר הייתה כבר תחת שלטון סובייטי, והנאצים השתוללו אז באירופה. בוילנה נמצאו אז אלפי פליטים שברחו מפולין, וביניהם תלמידי ישיבה רבים שלהם דאג הרב גרודז'ינסקי עד מותו. שעה קלה לפני פטירתו הסב הרב פניו לרב גוסטמן ואמר לו "אתה תחיה את שתיהן". האם התכוון הרב גרודז'ינסקי לרמוז לסכנות משתי המעצמות - הסובייטית והנאצית? הרב גוסטמן לא היה בטוח בכך, כי רבו סתם ולא פירש. במהלך המלחמה לא עסק הרב גוסטמן בדאגה לעצמו, כי רבו איחל לו באופן אישי "אתה

תחיה", אבל היה שריו בדאגה גדולה לרעייתו ולבתו, ובמיוחד לאחר רצח בנו. עד סוף ימיו הסתפק הרב גוסטמן בכוונתו של רבו "אתה תחיה את שתיהן", אף על פי שהצליח להינצל משתי הצרות - הנאצים והסובייטים. בשנת 1990, שנה לפני פטירתו וחמישים שנה לאחר פטירתו של הרב גרודז'נסקי, עת הגיעה הפרסטרואיקה לברית המועצות המתפרקת, הבין הרב גוסטמן כי רבו איחל לו לחיות ולראות בנפילת האימפריה הקומוניסטית כפי שחזה בנפילת האימפריה הנאצית.

פעילותו התורנית-הרבנית של הרב גוסטמן מתחילת המלחמה ועד הכיבוש הנאצי

בשנים שלפני מלחמת העולם השנייה ובתקופת המלחמה עד לכיבוש וילנה המשיך הרב בכל תפקידיו: שימש רבה של שניפישוק, ישב כדיין בבית דינו של הרב גרודז'נסקי והיה יד ימינו כמלמד בישיבת רמיילעס ובישיבת 'תומכי תמימים'. בצוק העיתים של תחילת מלחמת העולם התגייסו בני ישיבת רמיילעס ב־23.1.1940 ליום התרמה שנקרא 'יום פרחים לטובת תלמידי ישיבת רמיילעס'.¹³ הרב לייב רוטשטיין, מזכירה של ישיבת 'תומכי תמימים' בתקופת המלחמה, כתב אודות סדר הלימודים כי "ראש הישיבה הוא הרב משניפישוק, אברך למדן ונוח לחסידים", והרב שמעון גולדמן העיד כי הרב גוסטמן המשיך ללמד את הבחורים המבוגרים לצדו של ידידו ורעו הרב זלמן שמו, שמונה לראש הישיבה בעת המלחמה.¹⁴ שתי העדויות הללו אינן חופפות, אבל מצביעות על מיקום מרכזי של הרב גוסטמן בצוות רבני הישיבה ואולי בראשה. תיעוד נוסף מאותם ימים, המצביע אף הוא על ההערכה הגדולה שייחסו בחב"ד לרב גוסטמן, הוא מסמך מפורט ובו רשימה אישים שעבורם הגישה תנועת חב"ד בארה"ב בקשה לממשל האמריקאי לספק ויזות לארצות הברית. על מכתב הבקשה מ־22.8.1940 חתום האדמו"ר מחב"ד הרב שניאורסון (שהגיע לאמריקה זמן קצר לפניכן) ובין הרבנים והאישים שהזכיר האדמו"ר נמצאו גם שמותיהם של הרב גוסטמן ורעייתו.¹⁵

13. ראן, ירושלים, עמ' 422.

14. לוי, תולדות חב"ד, עמ' רעג; שמעון גולדמן, כפר חב"ד 751 (אדר תשנ"ז), עמ' 49.

15. לוי, תולדות חב"ד, עמ' שעט-שפב ושם מכתבו של האדמו"ר מחב"ד לרשויות הממשל. שמו של הרב גוסטמן מופיע בעמ' שפא, מס' 21.

תקופת הכיבוש הנאצי

יום הרבנים

האירוע הבא שיש לנו עליו תיעוד - שהוא כמעט בן הזמן - הוא הצלתו של הרב גוסטמן מאקציית יום הרבנים. ב־24 ביוני 1941 נכבשה וילנה בידי הגרמנים. חודשיים וחצי לאחר מכן, ב־6 בספטמבר, הוכנסו יהודי וילנה לגטאות. ברם, עוד הרבה לפני כן ושלושה שבועות בלבד לאחר הכיבוש החליטו הגרמנים לחסל את ההנהגה הרבנית של וילנה. דבור'צקי מונה את עשרות הרבנים ואנשי התורה שחיו בגטו ופעלו בו. חלקם נרצחו באקציית 'יום הרבנים' בשבעה עשר בתמוז תש"א (13.7.1941) וחלקם עונו ונרצחו במועדים שונים. על אקציית 'יום הרבנים' מביא דבור'צקי את סיפורו האישי של הרב גוסטמן. זו כנראה עדות ראשונה, ונראה שגם אחרונה, שמסר הרב. הספר של דבור'צקי יצא כבר ב־1951, ונראה כי שמע את סיפורו של הרב בוילנה, לפני בריחתו ממנה בפסח תש"ה (1945).

סח לי הרב גוסטמן שהיה גר בשניפישוק; המעשה היה ב־13.7.41 במוצש"ק, ערב י"ז בתמוז שחל כנדחה בראשון בשבוע. ב־12 בלילה התקרבה מכונית לחצר [בית הרב ברח' וילקומירסקה 29], מתוכה יצאו שלושה גרמנים וליטאי אחד. "כאן גר הרב גוסטמן?", אני הוא! [ובמקום לקחת אותו לבית הסוהר לוקישקי ומשם ליער פונאר כפי שעשו לרבנים האחרים שלקחו אותם על־פי רשימה מסודרת] התחילו הגרמנים להכותו על ראשו. "למה תכוני" - שאל. "יען כי רב הנך". בבית קם שאון. אין הוא יודע כיצד הצליח להיחלץ מידיהם, לברוח לחצר ולהסתתר שם בין שיחי תפוחי־אדמה הצפופים. מרחוק שמע כי הגרמנים מחפשים אותו, כי הם נכנסים לגינה והנה הם עומדים כבר על ידו. האחד דרך עליו, בעברו בין הערוגות, ברגלו, הרב פתח באמירת וידוי... משנעלמו הגרמנים שלחה לו שוערת החצר הנוצרית מכונית תספורת ומצנפת. הוא גזז את זקנו, חבש את כובע הגויים לראשו, עבר על פני החצר ונמלט.¹⁶

חתנו של הרב גוסטמן ששמע זאת מפיו הוסיף כי לאחר שהרב קיבל מכות התעורר מעלפוננו וחמק ממש מול עיניו של הגרמני שהופקד לשמור על היציאה [והגרמני עומד כמו אבן דומם בעיניים פקוחות]. הגרמנים רתחו מזעם כשטרפם נמלט. הם הביאו כלבים שהריחו אך לא מצאו. הגרמנים הזהירו: אם לא יסגיר הרב את עצמו נהרוג את כל בני

16. דבור'צקי, ירושלים דליטא, עמ' 24

הבית. רעיית הרב הצליחה ללחוש לו זאת והוא אמר לה כי אם זה המצב, הוא רוצה להסגיר עצמו בידי הגרמנים. רעייתו ענתה לו בלאו מוחלט והורתה לו להישאר במחבואו. בסופו של דבר התייאשו הגרמנים, הרב עזב את המקום, עבר לזמן מה לכתובת אחרת תוך שינוי שמו וזהותו ויותר מאוחר נכנסה המשפחה לגטו. בתוך המולת הרצח שליוותה את הכיבוש הגרמני לא היו חסרים גם מקרים שאינם נתפסים בדרך הטבע. סיפורו זה של הרב גוסטמן הוא אחד מרבים שהתרחשו בגטו.¹⁷

מזכירתו של הרב גוסטמן סיפרה כי הרב נהג כל בוקר להשקות בעצמו את השיחים בגינת הישיבה. למי ששאלו על פשר העניין, הסביר הרב כי הוא מכיר טובה למי שגמל לו טוב. היינו: השיחים בוילנה הצילו אותו בעת שהסתתר בגינת ביתו מפני רודפיו, על כן הוא גומל להם בהשקייתם. הרב אביגדור נבנצל הביא מעשה זה בשיחתו בנושא 'הכרת הטוב'. לדבריו, הרב גוסטמן הקפיד בהכרת הטוב, ואף על פי שהשיחים בירושלים לא היו השיחים שהצילוהו בוילנה, הרי סוג הצומח - היינו השיחים, הם שהצילוהו ולכן הרגיש כי הכרת הטוב שייכת גם ביחס לדומים להם.¹⁸

בעל 'המרחשת'

פעם סיפר הרב גוסטמן כי הזיכרון החריף ביותר שהותירה בו המלחמה היה מות הגבורה של זקן רבני וילנה, רבי חנוך העניך אייגש, בעל 'המרחשת'. בינו לבין בעל המרחשת שררה ידידות נפש עמוקה. הרב אייגש היה זקן המו"צים [מורי־צדק = דינים] בוילנה, והרב גוסטמן היה הצעיר שבהם. כאשר הוציאו רבנים נוספים מוילנה להריגה, כנראה ביער פונאר, 19 ב־ 6.9.1941 - יום הכנסת היהודים לגטו וכחודשיים לאחר יום הרבנים - הוציאו גם את הרב אייגש. הרב אייגש, למרות ההשפלות והעינויים שספג, המשיך לקרוא בדבקות ואמר לגרמנים: "אין לכם כל שליטה על רוחי! הכול רצוני יתברך". הרב גוסטמן שהמתין לתורו להיטבח ועמד בקרבת מקום, סיפר כי שמע את הרב אייגש חוזר ואומר "הוי אשור שבט אפי" (ישעיהו י, ה), "הם [הרוצחים] מקל החובלים של הקב"ה".

17. ראה למשל את סיפורו של סוצקובר כפי שמופיע בספרו, גיטו וילנה, עמ' 27.

18. א' נבנצל (הרב), 'הכרת הטוב - סתירה שאינה סתירה, שיחה שבועית', י"ח טבת תש"ס, ישיבת הכותל, ירושלים.
19. לאחר פטירתו של הרב גרודז'נסקי הוכר הרב אייגש כזקן רבני ליטא בכלל ווילנה בפרט. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה וכתוצאה מהסכם רבנטרופ-מולוטוב, התרכזו בוילנה מאות בני ישיבות מכל רחבי ליטא. הרב אייגש סייע רבות בכלכלתם של הפליטים. בקיץ 1941, בהיותו כבן 77, נהרג על ידי הנאצים. תאריך מותו אינו ברור: יש סוברים, כמו דבורצ'קי (עמ' 278), שהיה זה בתאריך הנזכר (6.9.1941) ויש הסוברים כי הוא נספה כחודש וחצי קודם לכן (אולי ב'יום הרבנים'). גם מקום הירצחו שנוי במחלוקת: יש המדווחים כי הוא נהרג בוילנה עצמה, אך היו שטענו כי הוא נלקח תחילה ליער פונאר יחד עם בנו, ד"ר אייגש, עסקן בתנועת 'המזרחי', ושם נרצחו שניהם (דבורצ'קי, שם).

כשעינו אותו שתק ולא הגיב, אך המילים האחרונות שאמר היו: "כאן אני שותק, אבל שם יהיה לי מה להגיד! שם אגיד הרבה!"²⁰

גוסטמן וסוצקובר בגבעת ששקין

על פתק שהיה צמוד ללוח השנה שהיה בידי הרב גוסטמן (שקיבלו כזכור מהרב גרודז'נסקי) היו רשומים שמותיהם של ניצולים מגטו וילנה. שם אחד, סוצקובר, עורר השתאות בקרב משפחתו של הרב מכיוון שנרשם בהבלטה על הדף ובצורה משונה מעט. הרב לא דיבר על כך מעולם. ההסבר לצורת רישום זו זאת ניתן על ידי מרלין טייכמן מארצות הברית.²¹ בסעודת פורים בשנת תשע"א (2011) התארכה טייכמן בביתם של משפחת ברניקר. אביה, יצחק גלזמן, היה ידיד טוב של הרב גוסטמן בוילנה, בגטו ואחר-כך בארצות הברית, לשם הגיע גלזמן לפני הרב ותמך בו כלכלית בצעדיו הראשונים. כשנפטר גלזמן ב־1967 הספידו הרב וכינוהו 'צדיק גדול' על פעולותיו בענייני עזרה והצלה בוילנה. בעת שנסעה טייכמן לטיול עם בעלה ב־1991, שמעה מפי תלמיד ישיבה, שישב לידם במטוס, כי רבו, הרב גוסטמן, נפטר. ידיעה זו החזירה אותה לזיכרונות מאביה ומגטו וילנה שסיפר לה עליו, והיא החלה לקרוא על הגטו. כך הגיעה אל המשורר האידי אברהם סוצקובר והתמחתה בכתביו. כששמעה בסעודת פורים את השם סוצקובר ושמה לבה לפליאתם של בני משפחת הרב גוסטמן בבחינת 'מה לרב החרדי ולמשורר החילוני', הבינה מיד את הקשר. היא הפנתה אותי לספרו של סוצקובר 'Selected Poetry and Prose', שם כתב במבוא בנימין הרשב שראיין את המשורר, את הדברים הבאים מפי סוצקובר:

ב־5.9.1941 נלקח [סוצקובר] להיירות ע"י הליטאים. הרב הווילנאי גוסטמן וסוצקובר אולצו לחפור את קברם בגבעות ששקין... הליטאים עמדו מאחוריהם ודרכו רוביהם. "כשהם הורו לנו לכסות את עינינו בידינו, הבנתי שהם עומדים לירות בנו. ואני זוכר כאילו היה זה עכשיו. כששמתי את אצבעותיי על עיניי ראיתי ציפורים עפות כל כך לאט. הייתה לי הנאה גדולה וראיתי את התנועה האיטית של כנפיהן בין אצבעותיי". אבל הפעם הליטאים ירו מעל לראשיהם [קיימת גרסה ולפיה הליטאים ירו על הציפורים ותחמושתם אזלה] ולקחו אותם לגטו שנוסד באותם ימים.²²

20. כך סיפר הרב גוסטמן לרב חיים קרייזווירט. ראו ריאיון עם הרב חיים קרייזווירט, יתד נאמן, מוסף שבת, 19.11.1999.

21. ריאיון המחבר עם טייכמן, 15.11.2011.

22. סוצקובר, מבחר שירים, עמ' 17-16. ומאוחר יותר, סוצקובר, כינוס דומיות, עמ' 25. המבוא הוא של בנימין הרשב שכתב את הדברים לאחר שערך כמה ריאיונות עם סוצקובר. הריאיונות נמצאים באוסף הרשב באוניברסיטת בר־אילן, אבל עדיין אינם פתוחים לקהל.

היה מי שייחס לסוצקובר את סיום סיפור האירוע כך: "אני ניצלתי בזכות מי שעמד לידי [היינו הרב גוסטמן]"²³, מכל מקום משפט זה לא מופיע בספרו, אבל ברור כי סוצקובר ייחס חשיבות לעצם הסיפור.

סמיכות האירועים (הבדל של יום) בין הוצאתו להורג של הרב אייגש לבין סיפורו של סוצקובר יכול לתת לנו כיוון לשאלה כיצד והיכן ראה הרב גוסטמן את האירוע הנורא שבו נרצח הרב אייגש. ביחס למקום הרצח של הרב קיימות שתי דעות. דעה אחת גורסת כי הרב נרצח בגטו וילנה ב־ 6.9.1941, כלומר הרב גוסטמן חזה ברצח הרב אייגש בגטו לאחר שהוא וסוצקובר הוחזרו אל הגטו מגבעת ששקין, שם ניסו לחסלם יום קודם (5.9.1941). דעה אחרת גורסת כי הרב נרצח ביער פונאר. אפשרות זו נראית סבירה יותר, ולפיה נרצח כנראה הרב ביום 5.9.1941. אם הדברים אכן נכונים, שני האירועים (רצח הרב והסיפור של סוצקובר) התרחשו באותו יום בסמיכות מקום, כך שהרב גוסטמן יכול היה להיות עד ראיה, מבחינת הזמן והמקום, לרצח הרב אייגש.

נראה כי רצח הרב אייגש ודבריו האחרונים כה הרשימו את הרב גוסטמן עד שהשפיעו עליו גם בהחלטתו לספר את מה שעבר עליו בימי הזעם רק בבית דין של מעלה, דומה מאוד להתבטאות האחרונה של הרב אייגש לפני הירצחו.

ראוי לזכור כי הרב גוסטמן לא סיפר מעולם את סיפור סוצקובר, אבל כן סיפר על רצח הרב אייגש. כמו כן סיפר הרב באחת ההזדמנויות כי פעם הועמד יחד עם קבוצת יהודים לפני בור, והנאצים החלו לירות בהם. אחד הרסיסים פגע בכתפו, והוא נפל עם כל ההרוגים והנפגעים לבור. "בתחילה חשבתי שאני מת, כי לא ידעתי איך מרגישים כשמתים. אחר־כך הבנתי שאני עוד חי". הוא חיכה שהחיילים יעזבו את המקום וחזר לגטו. הרסיס נשאר בכתפו והוצא רק לאחר שהגיע לארצות הברית ב־ 24.1946²⁴. מכל מקום נראה כי סיפור זה אינו קשור למאורע שחווה עם סוצקובר. חידה היא העובדה כי סוצקובר עצמו גם לא כתב על אירוע זה בספרו על גטו וילנה שיצא ב־ 1947, למרות הזיכרון הטרי של נס הצלתו ואף על פי שפרט בספר אירועים רבים שחווה, וביניהם אירוע אחר של הצלתו שהתרחש ימים ספורים לפני הסיפור בגבעות ששקין.²⁵ לא ברור מדוע החליט לספר זאת בריאיון להרשב עשרות שנים מאוחר יותר, שאז לא שמרו סוצקובר והרב על קשרים ביניהם. נותרה בעינה השאלה האם יש קשר בין פרסום ספרו של סוצקובר ובו סיפורו על הרב גוסטמן לבין שנת פטירתו של הרב שחלו שניהם באותה שנה (1991)?

23. נ' וייס, 'הציפורים שהצילו את הדיין מווילנה', משפחה, כ"ח בסיוון תשע"א.

24. בת חן, 'מווילנה תצא תורה', בקהילה: מוסף קולות, כ"ה אדר תשס"ד.

25. סוצקובר, גיטו וילנה, עמ' 27'28.

בקשר לעצם האירוע בגבעת ששקין ראוי לזכור כי הימים הראשונים של ספטמבר 1941 היו קשים מאוד לתושביה היהודים של וילנה. כך למשל בשלושת הימים של החודש הוחל ברציחות יום-יומיות בפונאר, היודנראט חדל להתקיים ורוב חבריו נרצחו. ב' 3.9 רשם קובנר ביומנו "סך-הכל היום הראשון לחורבן". ב' 5.9 אחזה חרדה את יהודי העיר עקב שמועות על הקמת גטו שאכן התממשו למחרת.²⁶ התאריך שנקב סוצקובר לאירוע (5.9) - שאותו חווה עשרות שנים מוקדם יותר - משתלב אפוא במסכת הפורענות ביהודי וילנה באותם ימים.

רצח מאיר גוסטמן הי"ד

לא ברור היכן, מתי וכיצד נרצח בנו של הרב. נראה כי הדבר היה באוקטובר-נובמבר 1941. בתקופה זו נערכו ארבע אקציות, ובכל אחת מהן נרצחו כמה מאות ילדים.²⁷ כשלמדו מסכת גיטין בישיבה בירושלים, והרב גוסטמן לימד שיעור יומי והגיע לגזירות חורבן הבית ולהרג תינוקות של בית רבן (גיטין נח, א), סיפר במר ליבו על בנו יחידו שאחר שרצחו אותו בפניו - נטל את נעלי בנו והחליפן עבור כמה פרוסות לחם כדי להחיות את נפשות אשתו ובתו. כשהגיע לביתו חילק את הלחם לשלושה חלקים. הן לא ידעו מהיכן בא הלחם ואכלוהו, הרב לא יכול היה לאכול. בכמה הזדמנויות הסביר שהוא הרגיש בעבר ומרגיש בהווה את משמעות דברי הפסוק: "ואכלתם בשר בניכם". בהזדמנות אחרת סיפר את הסיפור הנורא בצורה שונה מעט. הוא הצטווה על ידי הגרמנים להחזיק את ילדו בזרועותיו, והם הכו את הילד בשוטים עד שלא ניתן היה להבחין בין כף רגלו וידו. הנאצים הכריחו את הרב ורעייתו לצפות במעשה. לאחר שהסתלקו, לקח הרב את גופת בנו וקבר אותה. לפני כן הוריד את נעליו של הילד ומכרן (המשך הסיפור כגרסה לעיל). באחת הפעמים שסיפר זאת הרב, אמר לו ד"ר פיינגולד כי יש צורך שכל ילד יהודי בארץ ישראל יידע על סיפור זה. לדבריו, ענה הרב בהתרגשות: "אני לא יכול. אני רואה את הנעליים האלה כל לילה לפני שאני הולך לישון".²⁸

יחד עם גרסה זו (עם ניואנסים שונים) שלפיה נרצח בנו בידי וואוא אף קבר אותו, הציג הרב גוסטמן במקרים אחרים סיפור שונה, מצמרר לא פחות מהראשון. בעת ניחום אבלים אצל פרופ' ישראל אומן עם נפילת בנו שלמה הי"ד בלבנון ב' 1982 סיפר הרב בהתרגשות בפני האבלים על רצח בנו. אומן רשם את עיקרי הדברים ששמע בעת

26. ראו ארד, וילנה היהודית, עמ' 107-97; הנ"ל, היודנראטים, עמ' 81; פורת, מעבר לגשמי, עמ' 79-78.

27. ארד, וילנה היהודית, עמ' 125-124, 136.

28. מלמד, רביבים, עמ' 272.

ביקורי התנחומים אצל:

הרב גוסטמן היה הראשון שבא לבקרני לאחר שחזרנו מההרצל... הוא הפר המנהג שלא לפתוח בשיחה עם האבלים ופתח מיד את השיחה [אולי גם להוריד מליבו מועקה שלא הרבה לדבר עליה]. דיבר על מאיר שלו ואמר כי הנאצים שמו את הילדים על המשאית בשכיבה ובתוכם את "מאיר שלי". אישה אחת שגם את בנה לקחו למשאית זעקה לעבר הגרמנים "קחו גם אותי". ענו לה "לא עכשיו, תורך יגיע". ואז הוסיף: "מאיר שלי ושלמה שלך נפגשים עכשיו למעלה בעולם האמת ומשוחחים. אבל מאיר שונה משלמה בשלושה דברים -

- א. שלמה בחר את דרכו בצה"ל ולמאיר לא הייתה בחירה;
- ב. שלמה היה יכול להגן על עצמו ומאיר לא;
- ג. איזה חיים היו לשלמה עד מותו ואיזה חיים היו למאיר עד שנהרג. - ולכן הוא מקנא בו".

דיבר בידיש כחצי שעה, בשקט. סיפר עוד סיפורים על השואה, אבל איני זוכר אותם, רשמתי את הסיפור המרכזי על מאיר. כשנפרדנו אמרתי לרב כי לא חשבתי שאוכל להתנחם, אבל כבוד הרב - ניחמתני.²⁹

פיינגולד הסיע את הרב להלווייתו של שלמה אומן ואחר-כך הסיעו לניחום אבלים. לדבריו, הרב אמר לו בדרכו לניחום האבלים: "אתה לא ידעת שהיה לי בן מאירקה. הוא היה ילד יפה מאוד. לא מפני שהוא היה הבן שלי אני אומר זאת, באמת הוא היה כזה ילד". כשנכנסו הוסיף הרב למנוחמים: "הבן שלי נלקח מידי ונזרק על המשאית בקינדראקציון (אקציית הילדים). עמדה לידי אשתו של המשגיח, ולקחו גם את הילד שלה... הקולות שבקעו מהילדים הגוססים והחיים על המשאית היו כלום לעומת הצעקות של האמהות".³⁰ מן הסתם סיפור רציחתו של מאיר מורכב, בצורה זו או אחרת, מהגרסאות השונות שנתן הרב עצמו. מכל מקום, מתברר שזו לא הייתה הפעם הראשונה שהרב דיבר על בנו בעת ניחום אבלים בהקשר של חלל צה"ל שנפל במלחמה. תשע שנים לפני-כן במלחמת יום הכיפורים נפל בקרב אבנר גאבורין. אביו בן-ציון גאבורין (שהיה מנהל מוסד חינוכי מיוחד בטלביה ונפטר לפני כמה שנים) היה חברותא של הרב גוסטמן אצל הרב שקוף בגרודנא.

29. רישום של שיחות שניהל פרופ' ישראל אומן בעקבות ניחום אבלים שבאו לנחמו על נפילת בנו בלבנון, 19.7.1982, על פי ריאיון המחבר עמו, 15.11.2011.

30. מלמד, רביבים, עמ' 271.

הוא שרד את אושוויץ ועלה לארץ לעשייה חינוכית מפוארת. לאחר שעלה הרב לארץ, חידשו השניים את החברותא ביניהם לאחר נתק של כארבעים שנה. כשנפל אבנר הגיע הרב אל בן-ציון וניחמו באותה דרך בה ניחם לאחר תשע שנים את פרופ' אומן. ד"ר יצחק ספיר, מראשוני תלמידיו (בעלי הכיפות הסרוגות) של הרב, שמע את הסיפור מהרב עצמו כשיצא לחופשה בעת המלחמה.³¹

בישיבה בירושלים הוכיח הרב פעם תלמיד שעישן וטען להגנתו כי הוא עצבני. בתגובה ענה לו הרב גוסטמן: "את ילדי לקחו מבין זרועותיי וירו לעיניי ואני המשכתי ושלטתי ביד ברזל על מערכת עצביי... מה עלול לעשות אותך עצבני כך?"

הזכרנו לעיל כי הרב גוסטמן דיבר על הכבוד הגדול שזכה בצעירותו כשהרב גרודז'נסקי וחבר הדיינים קמו לכבודו בבית הדין בוויילנה. ראוי לציין כי בהקשר זה הזכיר הרב גם את בנו הי"ד: לבקשה שהופנתה אל הרב גוסטמן בירושלים, באמצעות רופאו ד"ר פיינגולד, לתת שיעור כללי באחת מישיבות ההסדר, ענה הרב כי "מי שרוצה לשמוע אותי יבוא לישיבה שלי. כבר היה לי הביזיון הכי גדול שאפשר והיה לי הכבוד הכי גדול שאפשר בעולם הזה. הביזיון הכי גדול היה כשלקחו את בני מאירק'ה מהידיים שלי".³²

משלחת הרבנים אצל יעקב גנס

בשלהי קיץ 1941, לאחר 'יום הרבנים' ולאחר הוצאתו להורג של הרב אייגש נשארו בגטו וילנה מספר קטן ביותר של רבנים. אלה עשו ככל כוחם לשמר את הקהילה היהודית שהלכה וקטנה בכל יום עקב הוצאה יום-יומית של יהודים מהגטו להרג (בעיקר) בפונאר. בין המתייצבים אצל יעקב גנס - מפקד המשטרה היהודית (ויותר מאוחר ראש היודנראט) - היה גם הרב גוסטמן.

לאחר האקציה במחוסרי התעודות הצהובות (29.10.1941) נתכנסו החוגים הדתיים למועצה, ואחרי כן יצאו הרבנים מנדל זלמנוביץ, דב-בער פילאווסקי, יצחק קורניקס וגוסטמן אל יעקב גנס הקומנדאנט של הגטו. הם אמרו לו כי לפי דין ישראל אפשר להסגיר יהודי לרשות אם היא דורשת אותו בפירוש... אבל אסור להסגיר יהודי, אם הרשות דורשת יהודי סתם (על שום היותו יהודי). הרבנים העירו לגנס כי אין הוא רשאי לברור יהודים

31. ריאיון המחבר עם ספיר, 18.11.2011.

32. מלמד, רביבים, 273.

ולמסרם לידי הגרמנים. גנס הצטדק כי על ידי השתתפותו במיון ובהסגרת מספר מועט של יהודים הוא מציל את כל השאר ממות. על כך ענו לו הרבנים וציטטו לו את הרמב"ם "וכן אם אמרו להם עכו"ם - תנו לנו אחד ונהרגהו..."³³.

הרב זלמנוביץ, אחד מהרבנים שנפגשו עם גנס, תיאר את הפגישה עמו: "הבאתי לפניו [גנס] את דברי הפוסקים, אך הוא בשלו - היתר הוא מבקש. אינני מבין על שום מה בכלל נחוץ לו ההיתר? האם בלעדיו לא יוכל לבצע מה שהוא רוצה. תמהני!"³⁴.

הנהגה והלכה בגטו וילנה

בתקופת הגטו עסק הרב בעידוד הבריות ובסיוע לנזקקים. כשחלף באחת מסמטאות הגטו הבחין פעם הרב בדמותה של ישישה הנמקה ברעב במצב קשה על המדרכה. הוא ניגש אליה כדי לסייע בידה וזיהה כי זו הייתה אלמנתו של הרב גרודו'נסקי. בידו היו כמה גורים, הוא טחן אותם עד דק בשיניו והאכיל את הרבנית. לאחר ששבה אליה רוחה והיא חזרה למעונה, הקפיד הרב לבקר אותה מידי יום ולסעוד אותה במעט מזון שהיה ברשותו.³⁵

בכמה הזדמנויות סיפר כי השאלות ההלכתיות שנשאל בימי השואה היו הקשות ביותר שנשאל בחייו. הרב לא ליקט או ערך בקונטרס או בספר

את השאלות שנשאל והתשובות שהשיב [השו"ת], אף על פי שאלה דברי תורה. אבל מכיוון שלא כתב על השואה כלל, כנראה נמנע לכתוב גם על כך. זאת אף על פי שכתב כמה ספרים ובהם ליקוטים משיעוריו על מסכתות שונות.³⁶ הרב סיפר כי מרוב צער ודוחק של שנות הזעם היו באים אליו רבים בשאלה "אם מותר להם לאבד את עצמם לדעת... וענה

33. דבורז'צקי, ירושלים דליטא, עמ' 283-282.

34. פרבר, אולקניקי, עמ' 186-185.

35. י"ב פרידמן, 'קדוש מעונה, גאון מופלא וגיבור כארי', מורשה, 321 (אלול תשע"א).

36. כתיבה שעל פי דעת תלמידי חכמים היא ברמה גאונית.

בתקיפות דח"ו [דחס וחלילה] להרוג את עצמו, וכל העושה כן אין לו חלק לעולם הבא". הרב הוסיף כי גם רבני וילנה האחרים פסקו כך, אבל לדבריו, הם לא השיבו בתקיפות רבה כפי שהוא עשה.³⁷

לאחר האקציה (שכונתה על-ידי היהודים 'הפרובוקציה הגדולה') שנערכה בתחילת ספטמבר 1941, ובה נשלחו כ-8,000 יהודים למוות בפונאר, הוקמו שני גטאות בוילנה. ל'גטו הגדול' (מס' 1) הוכנסו כ-30,000 איש ואילו ל'גטו הקטן' (מס' 2) הוכנסו כ-10,000 איש. ובנוסף לכך, ב-6 בספטמבר, ביום הקמת הגטו, נשלחו עוד כ-6,000 איש לפונאר.³⁸ החשש אצל רבים ובתוכם הרב גוסטמן הלך וגבר בהבינם כי הנאצים מתכוונים להמשיך במלאכת החיסולים, ובמיוחד לאחר האירוע שחוהה הרב יחד עם סוצקובר. הרב כתב בלילות קונטרס למדני על נושא הבריחה מהגטו, ובו פסק לברוח ליערות. על פסיקתו של הרב שמע פיינגולד מהרב עצמו: "אני פסקתי לכולם לברוח מהגטו, וגם אני ברחתי. ואמרתי לבני המשפחה: אני הקצין ואתם החיילים, כשאני אומר לכם להתכופף - מתכופפים. ירו עלינו מטווח של ששה מטר ולא נפגענו".³⁹

ברם, בגטו פרץ ויכוח על עצם עזיבת הגטו והבריחה ליער שלא הייתה קשורה לפסק הלכה זה או אחר. למעשה עזב הרב את הגטו, כנראה, רק בספטמבר 1943 כשהיה ברור שזהו נתיב ההצלה האפשרי ביותר טוב, במיוחד לאחר שנגנו רעיון המרד, ורבים מיושבי הגטו עברו ליער.⁴⁰ מסקנה זו יכולה להסתייע בעדותו של פרבר, הכותב על התקופה של מחצית 1943, כי הרבנים בגטו "התמידו לדרוש שעל בחורי ישראל לצאת ליער לפרטיזנים. ואמרו שלולא משפחותיהם - היו יוצאים היערה הם בעצמם".⁴¹

'מספרי כלב' מפח

באביב 1943 בוטלו פנקסי העבודה שחולקו ע"י הממשל הגרמני במחצית השנייה של אפריל 1942, ובמקום חולקו תעודות זהות ומספרי פח. המספר היה פחית עגולה עם מגן דוד במרכזה. בשלושת הקצוות היו טבועות אותיות לטיניות: W - וילנה, G - גטו, M - גבר (MANN, W) אישה (WEIB). המספרים הסיפוריים של הגברים והנשים היו בנפרד והחלו ממספר אחד. את המספרים היו חייבים לשאת על הצוואר. חלוקת התעודות והמספרים היוותה עבור הממשל הגרמני מפקד של כוח העבודה בגטו וייתכן שזה היה גם מעין

37. טאפלין, הליכות, עמ' רצד.

38. ארד, וילנה, עמ' 407.

39. מלמד, רביבים, עמ' 271.

40. פורת, מעבר לגשמי, עמ' 163-161.

41. פרבר, אולקניקי, עמ' 88.

ריישון עבודה. המספרים הונפקו בגטו זמן קצר לפני חיסולו. הגסטאפו כינה את מספרי הפח 'מספרים של כלבים'. סוצקובר נשא על צווארו מספר כזה מפח שמספרו 475. בספרו של ראן יש תמונה של מספר פח כזה שצולמה כנראה ב־27.3.1943 ותחתיה נרשם: 'המספר הכלבי על הצוואר'. את שלושת מספרי הפח של משפחת גוסטמן (של

הרב, של רעייתו ושל בתו) שמר הרב לאורך כל המלחמה, והם הונחו על שולחנו בחדר הלימוד דרך קבע כזיכרון נצח לימים הקשים ולתחושות הקשות. מספרי הפח ניתנו על־ידי המשפחה למוזיאון 'היכל שלמה' ונמצאים שם למשמרת.⁴²

עזיבת הגטו ותקופת הפרטיזנקה

הרב, רעייתו ובתו יצאו מהגטו לדרך לא נודעת עם רכושם המינימאלי שאוחסן בשלושה תיקים קטנים בלבד, תפורים מבד גס, ששימשו אותם ביער לנשיאת חפציהם. התיקים נמצאים כיום אף כיום ב'היכל שלמה'.

תחנתם הראשונה של בני משפחת גוסטמן הייתה בבור מתחת דיר חזירים של אחד האיכרים המוכרים להם, חסיד אומות העולם, שאף דאג להם לקליפות תפוחי־אדמה. האוכל היה מינימאלי ונראה כי התבסס גם על פטריות שלוקטו לפי הנחיותיו של הרב גרודז'נסקי בעת טיולם ביער. קשה לקבוע אם הבור שהסתתרו בו היה המערה שאותה הראה לו הרב גרודז'נסקי לפני המלחמה או אולי זה היה בתקופה מאוחרת יותר בהיותו ביער. הרב גוסטמן סיפר כי החודשים ששהה בבור לא התחלקו אצלו לימים וללילות אלא למספר הפעמים

42. סוצקובר, גיטו וילנה, עמ' 46; ראן, ירושלים, עמ' 428. תמונה נוספת של מספר פח נמצאת גם במוזיאון לוחמי הגטאות, פריט 6678.

ששינן את מסכת 'זבחים' על פה. מיכאל אלשוויי מפטרבורג למד בישיבת רמיילעס שם הכיר לראשונה את הרב גוסטמן, אבל דרכיהם נפגשו שוב בתקופת הפרטיזנקה. אלשוויי סיפר כי באחד הבקרים יצא הרב גוסטמן ממקום מחבואו ונתקל בגרמני בודד שכיוון אליו את נשקו. הרב לא היסס, זינק לעבר הגרמני, השליך מידיו את הרובה וחנק אותו בידי. לדברי אלשוויי, היה הסיפור הזה ממושאי גאוותו של הרב גוסטמן, והוא חזר וסיפרו. גם לחתנו סיפר הרב כי קיים מצוות מחיית עמלק כשהרג במו ידיו גרמני כדי לקחת את נשקו ולהצטרף לפרטיזנים. תלמידו טאפלין שמע ממנו כי הורה לעצמו כמה פעמים, בלית ברירה, להרוג נאצים במו ידיו, אף-על-פי שהסתכן בהריגת עצמו. זאת הכריע מהפסוק "טובים היו חללי חרב מחללי רעב" (איכה ד, ט). מכאן שחללי חרב עדיפים.

תחנתם הבאה של הרב גוסטמן ומשפחתו הייתה היער. שם הם הצטרפו לחבורת פרטיזנים והם ניזונו כאמור מפטריות וכן מפירות שונים. הרב שהקפיד ביותר על כשרות גם בימי הפרטיזנקה סבל מאוד מחוסר מזון ומחוסר משקל (משקלו הגיע ירד לכ־40 ק"ג). הוא הוסיף כי מחוסר בררה בכל לילה הלכו בתורנות בני החבורה שאיתם היו ונשקם בידם והכריחו את הכפריים ליתן להם אוכל. בתחילה היו מבקשים לחם או תפוחי־אדמה, ואם אלה לא היו בנמצא, ביקשו בשר. הרב התיר להם לאכול את הבשר פחות משיעור וגם בתערובת עם מאכלים אחרים, כדי למעט בחומרת האיסור. הוא סבר כי מצווה גדולה של 'וחי בהם' מתירה אכילה של נבלה וחזיר, אך הוסיף כי הוא בעצמו לא נזקק לאכול בשר אסור כלל, כל ימי המלחמה.⁴³

מיד לאחר המלחמה - שריד ופליט לרבני וילנה

בכ"ב בתמוז תש"ד 13.7.1944 שוחררה וילנה על ידי הצבא האדום. הפרטיזנים היהודיים נכנסו יחד עם פלוגות המחץ של הצבא לוויילנה. הרב גוסטמן חזר לוויילנה וכרב אחרון ששרד לקח על עצמו את הטיפול בשארית הפלטה: בסיוע לניצולים, בסידור ענייני השבת והכשרות ובהתמודדות הקשה מכל: נישואין בתנאי אי ודאות והתרת עגונות. כל זאת הצליח לעשות בזכות זיכרונו המופלא, שכן לאחר המלחמה מעט ספרים היו מצויים בידי. ב־20.8.1944 צולמה תמונה שבה נראה הרב גוסטמן יושב בבית הכנסת הכורלי ('טהרת הקודש' הליברלי)

43. טאפלין, הליכות, עמ' רצד; י"ב פרידמן, 'קדוש מעונה, גאון מופלא וגיבור כארי', מורשה, 321 (אלול תשע"א); ריאיון עם הרב ברניקר, 24.10.2011. על השגת נשק ומזון בתקופת הפרטיזנקה של אנשי וילנה, ראו ארד, וילנה היהודית עמ' 217-216; פורת, מעבר לגשמי, עמ' 176-175.

ומסביבו חברי הנהלת הקהילה היהודית מעיינים בכרטסת של רשימת הניצולים.⁴⁴ בצום גדליה תש"ה 20.9.1944, נערך טקס אזכרה ראשון לאחר המלחמה ביער פונאר. המשורר שמערקע קאטשרגינסקי (חברו של סוצקובר) קרא מתוך צוואתה של אישה שנמצאה בדרך בין הגטו לבין יער פונאר. הרב גוסטמן, שישב אף הוא על הבימה המאולתרת על גבי משאית,

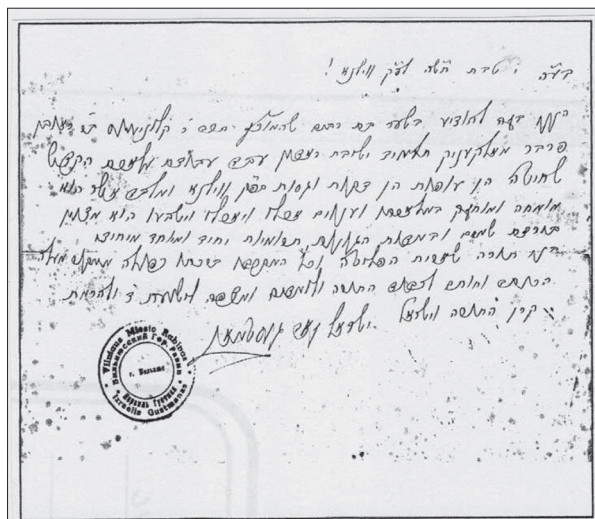
השמיע זעקה באזכרה: "קול דמי אחיך זועקים אליך מן האדמה" - נקמה, לעשות נקמה בשונאינו!⁴⁵

אחד מתלמידי הרב גוסטמן בארצות הברית שמע ממנו כי לקראת צום יום הכיפורים תש"ה, הראשון שלאחר שחרור העיר, יזם הרב את

44. ראן, ירושלים, עמ' 526.

45. ראן, ירושלים, עמ' 525. בספר נמצאת תמונה בה נראית הבימה המאולתרת על המשאית ועליה הנואמים ובהם הרב גוסטמן. כן ראו קרמרמן, מוילנא, עמ' 105; פרבר, אולקניקי, עמ' 356-355, 410.

תיקונו ואת הכנתו של בית הכנסת של הגר"א לקראת התפילות. בתפילות השתתפו אלפי אנשים, והן נערכו בבכי, במיוחד בעת תפילת 'זיכור' שלפניה דרש הרב בענייני היום. אולם בית הכנסת צולם באותה תפילה וראן כתב ביחס לתמונה זו: "תפילת יום-הכיפורים הראשונה בעיר המשוחררת".⁴⁶ נראה כי ההתכנסות הראשונה לתפילה בבית כנסת הייתה

בערב ראש השנה, כמה ימים לפני כן, ושם נשא אבא קובנר נאום לפני המתפללים.⁴⁷ הרב גוסטמן חזר לפעילות רבנית אינטנסיבית בתוקף היותו הרב האחרון והיחיד של וילנה ששרד וחזר לעיר. הוא פעל רבות למען הקהילה וסייע בפעילות לזיוף פספורטים בעבור ניצולים כדי שיוכלו להמשיך לארצות המערב.⁴⁸ הוא הסמיך לרבנות את הרב קלמן פרבר וכך כתב בכתב הסמיכה:

בע"ה י' טבת תש"ה (26.12.44) לפ"ק [לפרק קטן] ווילנא
הנני בזה להודיע בשער בת רבים שהמוכ"ז [שהמחזיק כתב זה] הרב קלונמוס ב"ר [בן רבי] ראובן פרבר מאלקניק תלמיד ישיבת ראדין עבד עבודת מלאכת הקודש שחיטה הן עופות דקות הן גסות בפ"ק וילנא ומלבד אשר הוא מומחה ומוחזק במלאכתו וענוים אכלו ויאכלו וישבעו הוא מצוין ביר"ש [ביראת שמיים] ובמדות הגונות תרומיות יחיד ומיוחד מיחידי בני תורה שארית הפליטה וכל המקרבו ברכתו כפולה ממקור מעלה.
הכותב וחותם לכב' התורה ולומדיה, ומצפה לישועת ד' ולהרמת קרן התורה וישראל.
ישראל זאב גוסטמן⁴⁹

46. טאפלן, הליכות, עמ' רצו; ראן, ירושלים, עמ' 526; קרמרמן, שם, עמ' 186, 206.

47. פורת, מעבר לגשמי, עמ' 202' 201. על מצב בית הכנסת מיד לאחר השואה ראה עדויות אצל רוונסון, ירושלים כבר, עמ' 308.

48. הופמן, יחיד ודורו, עמ' 389.

49. צילום כתב הסמיכה, ראו, פרבר, אולקניקי, עמ' 421.

פעילותו המאומצת של הרב גוסטמן בשיקום קהילת וילנה נקטעה באחת בעקבות יחסם הקשה של השלטונות הסובייטים.⁵⁰ ועד ההצלה של רבני ארצות הברית החליט לשלוח כסף (אלף דולר) לכל אחד משישה עשר רבני וילנה שחיו בעיר לפני המלחמה, כדי שהללו יחלקו את הכסף לפעילות הראויה בעיניהם. וכך, לאחר שכל רב יחתום כי קיבל את הכסף, ידעו בארצות הברית מי שרד מרבני וילנה. מכיוון שהרב גוסטמן נשאר יחידי הוא הצטווה, תוך כדי איום על חייו, לחתום על כל המברקים כדי שהממשלה הסובייטית תוכל לקבל את הכסף. לימים כאשר הגיע הרב גוסטמן לארצות הברית אמר לכמה רבנים כי הדבר כמעט עלה לו בנפשו.

לאחר פרשה זו הגיע לביתו של הרב קומיסר סובייטי ממוצא יהודי וגילה לו כי השלטונות מתכננים לשלחו לסיביר ויעץ לו להימלט. ללא כל שהיות, הרב נטל את רעייתו ובתו והם החלו בבריחה דרך צ'כסלובקיה והונגריה עד שהגיעו לפריז.⁵¹ פעולתו האחרונה על אדמת וילנה לפני הימלטותו הייתה כנראה העברת ההנהגה הרבנית לידי הרב אייזיק אוזבנד.⁵²

זה אינו סתם יהודי

פתחנו את המאמר בדו־שיח בפריז שהתנהל בין הרב הרצוג לבין הרב גוסטמן. נסיים בסיפור, אף הוא מפריז, שסופר על ידי הרב נפתלי הרץ ליבור - שהיה רב צבאי (צ'פליין) בצבא האמריקאי שחנה באירופה - על אופיו וחוזקו המוסרי של הרב גוסטמן כשהגיע כפליט לפריז.

באותה עת טיפלו בפריז בזרמי פליטים יהודים, מאלו שהיו פרטיזנים ומאלו שנמלטו מרוסיה [כמו הרב גוסטמן].... הופיע לפני יהודי מגודל זקן... לא נבדל משאר היהודים... אך חושיי אמרו לי מיד כי זה אינו סתם יהודי... היה בו משהו מיוחד שהרשים אותי מאד. היהודי הזה היה הרב גוסטמן... הוריתי לממונה על חלוקת המזון לתת לרב שתי חבילות... לחבילת מזון נודע אז ערך רב בעיני הפליטים... לא ארכו הימים ונאמר לי כי הרב סירב לקבל חבילה נוספת. הוא טען ואמר שיש עוד אנשים הנזקקים למזון.⁵³

50. על יחסם הקשה של הסובייטים ליהודים לאחר השחרור, ראו פורת, מעבר לגשמי, עמ' 207.

51. גוסטמן, קונטרסי יבמות, עמ' 27-28. ריאיון המחבר עם הרב ברניקר, 24.10.2011; מלמד, רביבים, עמ' 267-266.

52. הופמן, יחיד ודורו, עמ' 389. הרב אוזבנד היה חתן ראש ישיבת טלו הרב אברהם יצחק בלוק. בימי המלחמה נמלט לרוסיה, הוגלה לסיביר ובשנת תש"ה הגיע לוויילנה.

53. ליבור, ברכתו, עמ' 41-42.

סיכום

מאמר זה בא להאיר את דמותו הייחודית של רב עילוי וצדיק נסתר. דמותו של הרב גוסטמן הייתה מוכרת בעיקר בקרב תלמידיו הרבים וגם בחוגי הישיבות של הציבור החרדי, אך לא נחשפה עד כה לציבור הרחב. מיעוט המקורות שיש בידינו על סאת ייסוריו בתקופת השואה ושתיקתו - הכמעט מוחלטת - בסיפור קורותיו אלה, הניעו אותי לנסות ולהתחקות, בכל אופן, אחר קורותיו בשואה. לא הצלחתי לצעוד בעקבות ייסוריו צעד אחר צעד, אבל נראה כי דמותו הייחודית קיבלה הארה מסוימת. אף על פי שהרב גוסטמן מדד במשורה כל מילה היוצאת מפיו, הוא פיזר בכל זאת כמה אמירות ורמזים על קורותיו בימי הזעם. אלה, יחד עם עדויות ומקורות נוספים חוברים יחדיו להשלמת תבנית תמונת חייו בשנות השואה. יחיד ומיוחד היה הרב גוסטמן כל ימי חייו, ונראה כי כזה היה אף בשנות הרעה.

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

- ארד, וילנה היהודית - י' ארד, וילנה היהודית במאבק ובכליון, תל-אביב 1976.
- ארד, וילנה - י' ארד, "וילנה", בתוך: האנציקלופדיה של השואה (בעריכת י' גוטמן), ב', תל-אביב 1990.
- ארד, היודנראטים - י' ארד, "היודנראטים בגיטאות ליטא: קובנה ווילנה", בתוך: דמות ההנהגה היהודית בארצות השליטה הנאצית (בעריכת י' גוטמן), ירושלים תש"ם.
- גוסטמן, קונטרסי גיטין - י"ז גוסטמן (הרב), קונטרסי שעורים - מסכת גיטין: שיעורים שנאמרו בישיבה (בעריכת הרב מ' ברניקר), ירושלים תשס"א.
- גוסטמן, קונטרסי יבמות - י"ז גוסטמן (הרב), קונטרסי שעורים - מסכת יבמות: שיעורים שנאמרו בישיבה (בעריכת הרב מ' ברניקר), ירושלים תשע"א.
- דבורז'צקי, ירושלים דליטא - מ' דבורז'צקי, ירושלים דליטא במרד ובשואה, תל-אביב 1951.
- הופמן, יחיד בדורו - ש' הופמן (הרב, עורך), יחיד ודורו: תולדותיו ואורחות חייו של הגה"צ רבי מרדכי צוקרמן זצללה"ה, ירושלים תשע"א.
- טאפלן, הליכות - י' טאפלן, ספר הליכות ישראל, כולל הליכות והלכות, הנהגות והכרעות, ביאורים והערות שנשמעו ונאמרו מפי מרן הרב הגדול רבי ישראל זאב גוסטמאן זצ"ל, ליקוואוד תשס"ז.
- לוין, תולדות חב"ד - ש"ד לוין, תולדות חב"ד בפולין, ליטא ולטביא בשנים תק"נ-תש"ו, ברוקלין תשע"א.

- ליבזר, ברכתו - נ"ה ליבזר (הרב), ברכתו של הרבי: מזכרונותיו של רב צבאי בצבא ארצות הברית, ירושלים תשל"ו.
- מייזליש, תולדות - ש' מייזליש, "תולדות הרב הרצוג", בתוך: משואה ליצחק: ספר זכרון לרב יצחק א' הלוי הרצוג זצ"ל הרב הראשי לישראל במלאות חמישים שנה לפטירתו (בעריכת ש' אליאש, א' ורהפטיג וא' דסברג), ירושלים תשס"ט.
- מלמד, רביבים - א' מלמד (הרב), רביבים - קובץ מאמרים על גדולי ישראל ודמויות מופת, הר ברכה תש"ע.
- סוצקובר, גיטו וילנה - א' סוצקובר, גיטו וילנה, תל-אביב תש"ז.
- סוצקובר, מבחר שירים - A. Sutzkever, Selected Poetry and Prose (ed. by Barbara and Benjamin Harshav), University of California Press, Berkeley and Los Angeles, California 1991
- סוצקובר, כינוס דומיות - א' סוצקובר, כינוס דומיות: מבחר שירים (בעריכת נ' דרורי פרמן. תרגם מיידש והקדים מבוא ב' הרשב), תל-אביב, 2005.
- פורת, מעבר לגשמי - ד' פורת, מעבר לגשמי: פרשת חיי של אבא קובנר, תל-אביב 2000.
- פרבר, אולקניקי - ק' פרבר (הרב), אולקניקי ראדין וילנא: מיומנו של בן תורה בשואה ולפניה, ירושלים תשס"ז.
- קרמרמן, מוילנא - קרמרמן יחזקאל, מוילנא "ירושלים דליטא" עד חיפה, חיפה 1995.
- ראן, ירושלים - ל' ראן (עורך), ירושלים דליטא מאויר ומתועד, ב, ניו יורק 1974.
- רוזנסון, ירושלים כבר - י' רוזנסון, ירושלים כבר לא בליטא: מסה על מקום וזיכרון, מכללת אפרתה, ירושלים תשמ"ט.

